M-84

घ्राणं नासाग्रवर्त्तिविषयोमृत्पाषाणादिः शीतस्पर्शवत्यआपः ताद्विविधाः नित्या
श्चानित्याश्च नित्याःपरमाणुरूपाः अनित्याःकार्यरूपाः पुनस्त्रिविधाः शरी
रेंद्रियविषयभेदात् शरीरंवरुणलोके इंद्रियंरसग्राहकंरसनंजिह्वाग्रव
र्त्ति विषयःसरित्समुद्रादिः उष्णस्पर्शवत्तेजः तद्द्विविधम् नित्यमनित्यंच नि
त्यंपरमाणुरूपम् अनित्यंकार्यरूपं पुनस्त्रिविधम् शरीरेंद्रियविषयभेदा
त् शरीरमादित्यलोके इंद्रियंरूपग्राहकंचक्षुः कृष्णताराग्रवर्त्ति विषय
श्चतुर्विधः भौमदिव्यौदर्याकरजभेदात् भौमंवह्न्यादिकं दिव्यंविद्युदा
दि अबिंधनं भुक्तस्यपरिणामहेतुरौदर्यम् आकरजंसुवर्णादिः

नं० सं०
२

५२

रूपरहितस्पर्शवान्वायुःसद्विविधःनित्योनित्यश्चनित्यःपरमाणुरूपःअ
नित्यःकार्यरूपःपुनस्त्रिविधःशरीरेंद्रियविषयभेदात्शरीरंवायुलोके
इंद्रियंस्पर्शग्राहकंत्वक्सर्वशरीरवर्तिविषयोवृक्षादिकंपनहेतुःशरी
रांतःसंचारीवायुःप्राणःसचैकोप्युपाधिभेदात्प्राणापानादिसंज्ञांलभते
शब्दगुणमाकाशंतच्चैकंविभुनित्यंचअतीतादिव्यवहारहेतुःकालःस
चैकोविभुर्नित्यश्चप्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक्साचैकानित्याविभ्वीच
ज्ञानाधिकरणमात्मासचद्विविधःजीवात्मापरमात्माचतत्रेश्वरःस
र्वज्ञःपरमात्मएकएवजीवात्माप्रतिशरीरंभिन्नोविभुर्नित्यश्चसुखाद्युपल

धिसाधनमिंद्रियंमनः तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनंतम अणुरूपंनित्यंच अथगुणाः च
क्षुर्मात्रग्राह्योगुणोरूपम् तच्चशुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिसचित्रभेदात्सप्तविधं
पृथ्वीजलतेजोवृत्तिः तत्रपृथिव्यांसप्तविधम अभास्वरंशुक्लंजलेभास्वरशुक्लंते
जसि रसनाग्राह्योगुणोरसः सचमधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तभेदात षड्विधः
पृथ्वीजलवृत्तिः पृथिव्यांषड्विधः जलेमधुरएव घ्राणग्राह्योगुणोगंधः सचद्वि
विधः सुरभिरसुरभिश्च पृथ्वीमात्रवृत्तिः त्वगिंद्रियमात्रग्राह्योगुणःस्पर्शः सचत्रि
विधः शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः तत्रशीतोजले उ
ष्णंतेजसिअनुष्णाशीतःपृथ्वीवाय्वोः रूपादिचतुष्टयंपृथिव्यांपाकजम

तर्क० सं०
२

नित्यं च अन्यत्रापाकजं नित्यमनित्यं च नित्यगतं नित्यं अनित्यगतमनित्यं एकत्वा
दिव्यवहारहेतुः संख्या नवद्रव्यवृत्तिः एकत्वादिपरार्धपर्यंता एकत्वं नित्यगतं नित्यम्
अनित्यगतमनित्यं द्वित्वादिकं सर्वत्रानित्यमेव मानव्यवहारासाधारणकारणं
परिमाणं नवद्रव्यवृत्तिः तच्चतुर्विधं अणुमहद्दीर्घह्रस्वं चेति पृथग्व्यवहारासाधा
रणं कारणं पृथक्त्वं सर्वद्रव्यवृत्तिः संयोगनाशको गुणो विभागः नवद्रव्यवृत्तिः
संयुक्तव्यवहार असाधारणहेतुः संयोगः सर्वद्रव्यवृत्तिः परापरव्यवहारासाधारण
कारणे परत्वापरत्वे पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिनी ते च द्विविधे दिक्कृते कालकृते च
दूरस्थे दिक्कृतं परत्वं समीपस्थे दिक्कृतं अपरत्वं ज्येष्ठे कालकृतं परत्वं कनिष्ठे कालकृ
तं अपरत्वं आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वं पृथिवीजलवृत्तिः आद्यस

३
०.५.५४

दनासमवायिकारणं द्रवत्वं पृथिव्यप्तेजोवृत्तिः तद्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति सां
सिद्धिकं जले नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः पृथिव्यां घृतादौ अग्निसंयोगजं द्रवत्वम् ते
जसि सुवर्णादौ चूर्णादिपिंडीभावहेतुर्गुणः स्नेहः जलमात्रवृत्तिः श्रोत्रग्राह्यो गु
णः शब्दः आकाशमात्रवृत्तिः स द्विविधः ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्चेति ध्वन्यात्मको
भेर्यादौ वर्णात्मकः संस्कृतभाषारूपः सर्वव्यवहेतुर्बुद्धिर्ज्ञानं सा द्विधा स्मृति हार ५
रनुभवश्च संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः स द्विविधः यथा
र्थोऽयथार्थश्च तद्वति तत्प्रकारकानुभवो यथार्थः यथा घटे घटः सैव प्रमेत्युच्यते त
दभाववति तत्प्रकारकश्चानुभवोऽयथार्थः यथा शुक्ताविदं रजतमिति यथार्थानुभवश्च
तुर्विधः प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात् तत्करणमपि चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमा

तर्क॰सं॰५ वद्भूतलमित्यत्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात् एवं सन्निकर्ष
षट्कजन्यज्ञानंप्रत्यक्षं तत्करणमिंद्रियं तस्मादिंद्रियंप्रत्यक्षप्रमाणमिति सि
द्धं अनुमितिकरणमनुमानं परामर्शजन्यंज्ञानमनुमिति व्याप्तिविशिष्टपक्ष
धर्मताज्ञानंपरामर्शः यथा वह्निव्याप्यधूमवानयंपर्वत इति ज्ञानंपरा
मर्शः तज्जन्यंपर्वतोवह्निमानिति ज्ञानमनुमिति यत्रधूमस्तत्राग्निरिति
साहचर्यनियमोव्याप्तिः व्याप्यस्यपर्वतादिवृत्तित्वंपक्षधर्मता अनुमानंद्विविधं
स्वार्थंपरार्थंच स्वार्थंस्वानुमितिहेतु तथाहि स्वयमेवभूयोदर्शनेनयत्रधूमस्त
त्राग्निरितिमहानसादौधूमेवह्नेर्व्याप्तिंगृहीत्वापर्वतसमीपंगतस्तद्गतेचाग्नौ
संदिहानःपर्वतेधूमंपश्यन्व्याप्तिंस्मरतियत्रधूमस्तत्राग्निरिति तदनंतरंव

ह्निव्याप्यधूमवानयंपर्वतः इतिज्ञानमुत्पद्यते अयमेवलिंगपरामर्शइत्युच्यते त
स्मात्पर्वतोवह्निमानितिज्ञानमनुमितिरुत्पद्यते तदेतत्स्वार्थानुमानं यत्तुस्वयं
धूमादग्निमनुमायपरप्रतिपत्त्यर्थंपंचावयववाक्यंप्रयुज्यतेतत्परार्थानुमानं
यथापर्वतोग्निमान्धूमवत्त्वात् योयोधूमवान्सवह्निमान् यथामहानसः तथा
चायंतस्मात्तथेति अनेनप्रतिपादितात्लिंगात् परोप्यग्निंप्रतिपद्यते प्रतिज्ञाहेतू
उदाहरणोपनयनिगमनानिपंचावयवाः यथापर्वतोग्निमानितिप्रतिज्ञा
धूमवत्त्वादितिहेतुः योयोधूमवान्सोग्निमान्यथामहानसइत्युदाहरणं तथाचायमित्यु
पनयः तस्मात्तथेतिनिगमनं स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिंगपरामर्श

यदन्वयव्यतिरे

६ तर्कं॰सं॰ एवंकरणं तस्माल्लिंगपरामर्शोनुमानं लिंगं त्रिविधं अन्वयव्यतिरेकी के
वलान्वयी केवलव्यतिरेकी चेति अन्वयेन व्यतिरेकेण व्याप्तिरेको यथा वन्हौ साध्ये धूमव
म त्वं यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्वयव्याप्तिः यथा महानसः यत्र वन्हिर्नास्ति धूमोनास्ति यथा जलह्रद इ तत्र
ति व्यतिरेकव्याप्तिः अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि यथा घटोभिधेयः प्रमेयत्वात् पट
वदिति अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति वस्तुमात्रस्याभिधेयत्वात्प्रमेयत्वा
३२ च्च व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकी यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गंधवत्वात् यदि
तरेभ्यो न भिद्यते न तद् गंधवत् यथा जलं न चेयं तथा तस्मान्न तथेति अत्र यद्गं
धवत् तदितरभिन्नमित्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् संदिग्ध

साध्यवान्पक्षः यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः निश्चितसाध्यवान्सपक्षः यथा तत्रैव महानसः
निश्चितसाध्याभाववान्विपक्षः यथा तत्रैव ह्रदः सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबा
धिताः पंचहेत्वाभासाः सव्यभिचारोऽनैकांतिकः स त्रिविधः साधारणासाधारणानु
पसंहारिभेदात् तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकांतिकः यथा पर्वतो वह्निमान्
प्रमेयत्वादिति प्रमेयत्वस्य वह्न्यभाववति ह्रदे विद्यमानत्वात् सर्वसपक्षविपक्षव्याव
२ त्तः पक्षमात्रवृत्तिर्हेतुरसाधारणः यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति शब्दत्वं सर्वेभ्यो नित्येभ्यो
ऽनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति अन्वयव्यतिरेकदृष्टांतरहितोऽनुपसंहारी यथा
सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वात् दृष्टांतो नास्ति साध्याभावव्याप्तो
हेतुर्विरुद्धः यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनानित्य
त्वेन व्याप्तं साध्याभावसाधकं हेत्वंतरं विद्यते यस्य स सत्प्रतिपक्षः यथा शब्दो नित्यः

तर्क० सं० ७ श्रावणत्वात् शब्दत्ववत् शब्दः अनित्यं कार्यत्वात् घटवदिति असिद्धस्त्रिविधः आ
श्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति आश्रयासिद्धो यथा गगनारविंदं सु
रभि अरविंदत्वात् सरोजारविंदवत् अत्र गगनारविंदमाश्रयः स च नास्त्येव स्व
रूपासिद्धो यथा शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात् अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति शब्दस्य श्राव
णत्वात् सोपाधिको व्याप्यत्वासिद्धः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः
साध्यसामानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वं साधनवन्निष्ठा
त्यंताभावप्रतियोगित्वं साधनव्यापकत्वं पर्वतो धूमवान् वह्निमत्वादित्यत्र आर्द्रे
न्धनसंयोग उपाधिः यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोग इति साध्यव्यापकत्वं य
त्र वह्निस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगो नास्ति अयोगोलके आर्द्रेन्धनाभावात् इति साधनाव्या
पकत्वं एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः ॥

१

सोपाधिकत्वात् वह्निमत्त्वव्याप्यत्वासिद्धः यस्य साध्याभावः प्रमाणांतरेण निश्चितः स बा
धितः यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादिति अत्रानुष्णत्वं साध्यं तदभावः उष्णत्वं स्पार्शनप्रत्य
क्षेण गृह्यते इति बाधितत्वं व्याख्यातमनुमानं उपमितिकरणं उपमानं संज्ञासंज्ञिसंबंध
ज्ञानमुपमितिः तत्करणं सादृश्यज्ञानं तथाहि कश्चिद्गवयशब्दार्थमजानन् कुतश्चि
त्पुरुषात् गोसदृशो गवय इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशं पिंडं पश्यति तदनं
तरं अयं गवयशब्दवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते इति व्याख्यातमुपमानं आप्तवाक्यं शब्दः
आप्तस्तु यथार्थवक्ता वाक्यं पदसमूहः गामानय शुक्लां दंडेनेत्यादि शक्तं पदं अस्मात्पदाद
यमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतः शक्तिः आकांक्षा योग्यता सन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हे
तुः पदस्य पदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमाकांक्षा अर्थाबाधो योग्य

त॰ कि॰ टी॰ ८ तावदनामविलंबेनोच्चारणं सन्निधिः आकांक्षादिरहितं वाक्यं अप्रमाणं यथा गौर
श्वः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणं आकांक्षाविरहात् अग्निनासिंचेतीति न प्रमाणं योग्यतावि
रहात् प्रहरे प्रहरे सहोच्चारितानि गामानयेति न प्रमाणं सान्निध्याभावात् वाक्यं द्वि
विधं वैदिकं लौकिकं चेति वैदिकमीश्वरोक्तत्वात्सर्वमेव प्रमाणं लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्र
माणं अन्यदप्रमाणं वाक्यार्थज्ञानं शाब्दज्ञानं तत्करणं शब्दः इति शब्दप्रमाणं यथा
र्थानुभवो निरूपितः अयथार्थानुभवस्त्रिविधः संशयविपर्ययतर्कभेदात् एकस्मि
न्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मज्ञानं संशयः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति मिथ्याज्ञानं विपर्ययः
यथा शुक्ताविदं रजतमिति व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः यथा यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि
धूमोऽपि न स्यात् स्मृतिरपि द्विविधा यथार्था अयथार्था च प्रमाजन्या यथार्था अप्रमाजन्या अयथा
र्था सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखं सर्वेषां प्रतिकूलवेदनीयं दुःखं इच्छा कामः ।

८

धो द्वेषः कृतिः प्रयत्नः विहितकर्मजन्यो धर्मः निषिद्धकर्मजन्योऽधर्मः बुद्ध्यादयो
ऽष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः बुद्धीच्छाप्रयत्ना नित्या अनित्याश्च नित्या ईश्वरस्य अनित्या जी
वस्य संस्कारस्त्रिविधः वेगो भावना स्थितिस्थापकश्च वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनो
वृत्तिः अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना सा चात्ममात्रवृत्तिः अन्यथाकृतस्य पुनः तद
वस्थापादकः स्थितिस्थापकः कटादिपृथिवीवृत्तिः चलनात्मकं कर्म ऊर्ध्वदेश
संयोगहेतुरुत्क्षेपणं अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणं शरीरसन्निकृष्टदेशसंयोग
हेतुराकुंचनं शरीरविप्रकृष्टदेशसंयोगहेतुः प्रसारणं अन्यत्सर्वं गमनं पृथि
व्यादिचतुष्टयमनोमात्रवृत्तिः कर्म नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यं द्रव्यगुणक
र्मवृत्तिः परं सत्ता अपरं द्रव्यत्वादि नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्त्तका विशेषाः नित्यसंब

श्रित

त॰सं॰ ५ घ समवायः अयुतसिद्धवृत्तिः ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते ता
वयुतसिद्धौ यथावयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावंतौ जातिव्यक्ती विशेष
नित्यद्रव्ये चेति अनादिः सांतः प्रागभावः उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य सादिरनंतः प्रध्वंसः
उत्पत्त्यनंतरं कार्यस्य त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यंताभावः यथा भूत
ले घटो नास्ति तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोऽन्योन्याभावः यथा
घटः पटो नेति सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वेव पदार्थेष्वंतर्भावात्सप्तै
व पदार्था इति सिद्धं कणादन्यायमतयोर्बालवोधाय सिद्धये अन्नंभटेन धीरेणारचि
तस्तर्कसंग्रहः इति श्रीतर्कसंग्रहः समाप्तः संमत १९२४ के १७९० पि॰वापन॰

४८.५

5

नस्तुः उच्यते अप्रधानं विकर्मणीति त्वादिविधिः प्राप्तः स वा अनीयो वा ऽनुख्येयिकर्मणि विधिः
स्वीकार्यो वा ऽकरणात्कर्मदकरणं क्रियत इति न्यायेनानुख्येयविधिः स्वीक्रियते इति न तु सर्वथा वा
ध इति प्रधाने नियमता सिद्धौ गौणात्तु न यथा भवेदितीदं वाचनिकमित्येके न्यायसिद्धमित्यन्ये ने
ताच्छब्दस्य तु घटस्य पटस्य वेत्यर्थे ताच्छब्दस्य प्रथमं क्रियासंबंधात्तदर्थं संबंधात्त्वात् धान्यात्मित्यार्थ
षष्ठी तु घटस्य तदर्थं संबंधाच्छब्देन संबंधादनुख्यत्वे तत्र न षष्ठी उभयोः कर्मणो द्वितीयाव
१५ दुभयोः कर्त्रोस्तृतीयावदुभयोः कर्मणोः षष्ठी भवति ॥ अन्योक्ते प्रथमा ॥ अन्येनाख्यातेन
कृता तद्धितेन समासेन चोक्ते कर्मादौ संबंधे च प्रथमा अधिकारोयं कार्ये द्वितीयेत्यादिभिः
प्रत्येकं संबध्यते प्रत्येकमपि प्रातिपदिकवचन निर्देशः कार्ये द्वितीया अन्योक्ते प्रथमा कर्त्त
रि तृतीया ऽन्योक्ते प्रथमेत्यादि घटं करोति कुलालः घटः क्रियते घटस्य कर्त्ता कुलालः
घटः कृ तः पच्यते ऽनेनेति पचनो ऽग्निः दीप्यते ऽसौ नानीमाविप्रः उपसमीपे गत्वा ऽ

दुःखादेः प्रधानेनैवोत्तमत्वमुक्तं बुद्धिमदाप्तार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां
ण्यंतानां लादयो मताः वा चानेकमिदमित्येके अन्ये तन्त्रायामिदमाहुः ह्रोलघर्यतोन्यत्र प्र
मं पालनप्रीणनादित्याप्रकृतिर्गवादावेवदृश्यते ऽतः प्रत्ययेनात्र स्वाभिधीयते न्यायादियोगात्
प्रयमनमजादावेवप्रवर्त्तिदृश्यते रुदादिकं चाजादेर्वचिवीकीर्वितं न तल्लामस्यति प्रत्ययेनतत्
वाभिधीयते यस्यवदार्थान्निशब्दादयः प्रतिपाद्यत्वेनेष्टास्तस्य त एवप्रत्ययेनाभिधीयंते।
यस्य तदभक्तो बोधयितव्यत्वेन देवोऽमरत्वेन विधिर्बुत्यद्यिष्यत्वेनेष्टस्तस्य त एवेति प्रयोज्येति
प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात्तेनाप्रधानस्य प्रयोज्यकर्मणो नुक्तत्वान्नुक्तैकाहस्वेति न्यायात्
स्यैवाभिधायकाः लादयः स्वर्गगमनेन प्रक्षणोमतिशयं धानाभिहितं न तु शत्रुगमनेन स्वर्गस्यास्थि
त्वादेर्विधेयत्वाभ्युत्तिष्ठ्याधानमिहितं न तु कल्यस्यैतत्तोपि प्रयोज्यस्य मुख्यत्वे कार्यत्वे कर्मणि
भक्तेन नैवेत्यत्र प्रयोज्यस्य कर्मत्वाभावात् ण्यंतात्प्रयोज्ये कर्मणि लादिविधानात् लादयो

स्वहरिः वेदार्थं भक्तानां बोधयिता हरिः अमृतं देवानामाशयिता हरिः वेदं विधेरध्यापको हरिः
कांस्यं पयसि यजमानः सलिले आसको हरिः हारयिता कारयिता वा कटं भृत्यस्य चैत्रः हारयिता कारयिता
वा कटं स्वभृत्येन चैत्रः अभिवादयिता दर्शयिता देवं भक्तस्य चैत्रः देवस्य भक्तेन चैत्रेइति वा स्वर्गं
गमयितव्याः शत्रवो हरिणा वेदार्थं वेदयितव्याः स्वे हरिणा अमृतं आशयितव्या देवा हरिणा वेदम
ध्यापयितव्या विधि हरिणा कांस्यं सलिले आसनीयाः पयसा हरिणा कारितो हारितो वा कटं भृत्यस्य
५८ भृत्येन कारितो हारितः कटो भृत्येन चैत्रेण अभिवादितो दर्शितो वा भृत्यस्य भृत्येन देवे देवो भक्ते
न चैत्रेणेति वा एषु कारकाविति कर्तृकर्मणोर्न षष्ठी तृज्लादियोगे तत्प्रयोज्ये कर्मण्येव षष्ठी
साध्यात्कर्तुर्द्व्यर्थयोगात् नत्वेवं प्रकृत्यर्थकर्मणि सा द्वात्कर्त्रर्थयोगाभावात् अन्ये त्वाहुः परंपरासं
बंधेपि कर्मणि कृद्योगषष्ठी भवत्येव परंपरासंबंधे प्रकृत्यर्थकर्मणि प्रत्ययार्थं योपपत्तेः अन्यथा तेः
स्वर्गस्य शत्रूणां गमयिता हरिः वेदार्थस्य स्वेषां बोधको हरिरित्यादि ॥ तद्युक्तं ॥ गौणे कर्मणि

पतिवा पुत्रं देवदत्तः वाहयति रथं वा हानसूतः भक्षयति बलीवर्दी न सस्यं हिंसार्थस्य किं भक्ष
यत्यन्नं वटुना दर्शयति हरिं भक्तान् नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन आदयति खादयति वान्नं
वटुना स्मारयति हरिं प्रापयति गंधं देवदत्तेन मैत्रो हारयति कारयति वा भृत्येन भृत्यं वा कटं अभ्य
भिवादयते दर्शयते देवं भक्तान् भक्तं वा हृक्रोः आप्त विकल्पः अन्ये मो त्वया हृ विकल्पः अध्याप
यति ... कर्मणि उच्यते स्वर्गं स्वर्गापवर्गं गम्यते शास्त्रं बोध्यते हरिणा वेदार्थः स्वान् वेदयते हरिणा अध्यापयते
देवान् आश्रयते ... देवान् आश्रयते वा वेदं विधिरध्याप्यते वेदो विधिमध्याप्यते वा कल्पं पृथिवी सलि
ले आस्यते हरिणा अपर्णं जल्प्यते भाष्यते वा पुत्रो देवदत्तेन रथं वा ... सूतः न सस्यं
बलीवर्दो भक्ष्यते हरिं भक्ता दर्श्यन्ते तेना अधुना नाय्यते वाह्यते वा भारो भृत्येन चैत्रेण साधुना कार्य
ते ... कटं भृत्यश्चैत्रेण हार्यते कार्यते वा कटो भृत्येन चैत्रेण अभिवाद्यते दर्श्यते देवं भक्तश्चैत्रेण
अभिवाद्यते दर्श्यते वा देवो भक्तेन चैत्रेण ... हरणाने स्वर्गं स्वर्गापवर्गं शास्त्रेण गमयति

मंथ्यतं वा सुधायाः देवदत्तं देवदत्तस्य वा मोचको मोचयतो वा शतस्य ग्रामं ग्रामस्य नेता नयन् वा ता
रकोऽहरणं कार्यकः कार्षणं वा हृ को वहने वा अश्वस्य कार्ष्णि [illegible] मोति गो दुग्धा पयो गोपेन वलिर्याचितो
वसुधां हरिणा तंडुलान् औदनं पचकाः सदेन गर्गाः शतं दंडितारः ग्रामं अजो ऽवरुद्धो गां गोपेन माण
वकः पंथानं पृष्टो धर्मगेन वदतेऽवचितो फलानि वृक्षेण नाणवको धर्मं दत्तो भाषितः शिष्टे वा
पित्रा शतं जितं देवदत्तं द्विपता चौरा धर्ममपि तं सुधां देवैः देवदत्तः शतं [illegible] चितो वृक्षं चक्रेण ग्रा
मं ग्रामं नीता हृता कृष्टा ऊढा वा चैत्रेण ॥ अप्रयुज्यंता द्विकर्मकाः गत्यर्थ ज्ञानार्थे भक्षणा
र्थाः शब्दकर्मकारकाः असंभावितकालादिभिः अकर्मकाः जल्पत्यादयः इति पंचत्वकारको
विभिः भवति किं साध्यैः इत्यपि भिन्ना ज्ञानविशेषार्थकात् [illegible] नीवहि [illegible] आदिखादि शब्दापयत
मश्वं नगरात् ग्राह्यः हंकोऽर्णः प्रभिवादि दृशोः एति वा [illegible] नयति वेदार्थं स्वाम्बेदयति।
देवान् भक्तं माशयति शिष्यं वेदमध्यापयति वद्धि [illegible] पति अर्थं जल्पयति भाष

पा

देवदत्तं क्षीरनिधिः सुधामथ्यते देवासुरैरमृतमेवनिधिर्मथनेन देवदत्तः शतमुष्यते ग्राममजां नीयते क्रियते कृष्यते उद्धते पयांस्यतानीक तौरि उदा... नि गां दोहयति पयो गोपेन चैत्रः बलिं याचयति वसुधां ब्राह्मणः तण्डुलानोदनं पाचयति ... राजा गर्गान्शतं दण्डयत्यमात्येन राजेत्यादि ... गां दोहयते पयो गोपेन चैत्रेण बलिर्याच्यते वसुधां ब्राह्मणेन तण्डुला ओदनं पाच्यते ... राज्ञा गर्गाः शतं दण्ड्यंते ऽमात्येन राज्ञा गोत्रोक ... छौ गां गो वीद ... दोहनेप्रसः बलिं बलेर्वा याचको याचनं वसुधां तण्डुलान्तण्डुलानां वा पाचकः पाचनं वोदनस्य गर्गान्गर्गाणां वा दण्डको दण्डनं वा शतस्य व्रजे व्रजस्य वा ... रोधको रोधनं वा गवां माणवकं मार्गस्य वा ... वा याचकोऽवचयनं वा ... माणवकं मार्गस्य वा याचको बचनं भाषको भाषणं शासकः ... सनमभिधा ... भिधानं वा धर्मस्य शतं शतस्य वा जेता जयनं वा देवदत्तस्य दोग्धा दोहनं क्षीरस्य ...

रत्नं भिक्षा अन्येष्वपि गताः ॥ नन्वनीवह्योः पर्यायत्वादन्यतरेण न पठनीयः इति चेन्न अजां ना-
यति इति चेत् तत्र बहिलादयो गते र्यथा चरपस्य नेतार एव बोढा न्यायपि यथा च हलेवह-
ति स एव हालिक इत्यर्थः ॥ तत्र योगस्तथा गां दोग्धि पयः बलिं याचते वसुधां अविनीतं विनयं या-
चते तंडुलानोदनं पचति गर्गान् शतं दंडयति व्रजमवरुणद्धि ... माणवकं पंथानं पृच्छति वृ-
क्षमवचिनोति फलानि माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा शतं जयति ... सुधां क्षीरनिधिं म-
थ्नाति देवदत्तं शतं मुष्णाति ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा बलीयं इति वसुधां मा-
णवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि एव वादेः पठितेर्गौणीकर्मणि वक्ष्यादयो वेत्रशाते प-
यश्चादिकं तत्र मुख्यं कर्मणि ते भवति गौर्दुह्यते पयः बलिर्याच्यते ... ते वा वसुधां
तंडुलानोदनं पच्यते गर्गाः शतं दंड्यंते व्रजोऽवरुध्यते गौ माणवकः पंथानं पृच्छ्यते
वृक्षोऽवचीयते फलानि माणवकः धर्ममुच्यते ... धीयते वा शतं जीयते

षेधः कर्तृस्य कर्त्तासुखं कान्तस्य कृत्यकर्तृकारं कारं [illegible] ध्यानः सोमोऽभवतः सोमं
पवमानमध्यात्मानं मंडयन्तानः वेदमधीयत् चकारस्या [illegible] र्थस्यानुवर्त्तमानात्
कोचिदासुरस्यमुरं वाद्विषद्रू मयाममवासिब्यो हरिः एवेसवि [illegible] त्यप्रयोगे प्राध्यानानामनुशासन
माचार्यमाचार्यस्य वा कोचित्प्राक्प्रयोगवादोऽपेन [illegible] कारिन सतः पालको वतर
ति कृतेदायी भुजंगानी एभुकामगानि नेतव्याद्भुजंगावः [illegible] अकोदाविल्य
वेनिषेधोऽन्तेलरस्येतिन्यायात्कारकोषष्ठ्याएव संबंधेषष्ठीतल्यादेव [illegible] तास्यकुर्वे नूनर
स्यजिल्लः लेस्यःकामुकः लेस्यपर्युदासात्तकोननिषेधः [illegible] जितोवा इद्दमे
वापश्यितेगातेमुतेऽप्राक्तिवा स्वार्थेन्येतातिरिक्तोग्रन्येताद्धकर्त्ते [illegible] दुस्या [illegible] च्यचदंडतद्धि
प्रधिनोप्रेषणात्सुजिमंप्यमुर्धाकनिउकस्यात्स्कापिंतंतत्पास्याको हस्का [illegible] ॥ दुत्तादीनोष्वादश्रग
नोलप्स्यानोप्रश्नस्तीनोऽवलरणीकर्मणाय प्रयुज्यतेत देवगोणांकर्मेति पत्तिगानानेकर्तव्यामित्यर्थः ॥

धातन शीघ्रः कात्रेषुमेवाग्यदुः नातरिनिपुणाः साधुर्वीक्षणेऽसाधुर्नीतले प्रसितउत्स्कोवा
हृष्टेस्तत्तास्त्वा हरितेत्यपिलोकेऽधिकोहति ॥ अत्रेत्यादित्वाल्लोकादधिका । अधिभुवितामः अधि
तान्देमहः उपपराङ्‌द्वे तर्गुणः वरार्द्धं दधिकाइत्यर्थः ॥ कार्तिकायां पर्यार कार्तिकातयष्ठी कातरिके
नेगीच यष्ठी कादिवर्जितेकदंतेप्रयुज्यमाने व्यासस्पकातिः भूतेरध्ययने जगतः कर्त्ताकास्तः
कार्तिकायैपागविंशत्यादेः ध्ययने स्वप्नेवतयाते ब्राह्मणाणां पदानं कार्तिकिंपादेरीति वदः क्रियते
३ कुलात्मेननामातरर्वीकिरंभावेकनेसामान्येवाक्यः तेनकर्मणात्द्विश्यायप्रवाक्यमत्वेनास्तिकातेर
०१ वेमनेनकारकादितिकर्त्तरीन् श्राद्नेपचतिततमन वाचतिरवकोशत्वात् कितापातलोपवाध
केस्यातामितिवाक्यं तमेणवाली ततः कालः कंसंहतवान् हत्वा तेनाव कोशत्वातकृता वल
शतप्रमाणो कालकामो किंः उः उकारांतः उकारांतः कायनाम च कलः इतिलादयः
तोप्यनेनकालेनकंसोहतः कालः कंसंहतवान् हरिः कोनो ययिवान् चकाराः चेति
वीहारिं दिदक्षुरलंकरिष्यावीदेत्यान् घातको हरिः कोता का अनंतरियापमातत्वयोगेननि

तिभ्यः प्रसितः हरिहजनस्यायुक्तः कुशलो वा ॥ हेतौ शब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी ॥ अन्नस्य हेतो
र्वसति हेतुशब्दप्रयोगे किं अन्नाद्वसति हेतौ द्योत्ये किं [illegible] ॥ निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वा
दः सर्वाविभक्तयोऽसर्वादेस्तृतीयापदस्य किंनिमित्तं वसति [illegible] त्तायेत्यादि ए
वं किं कारणं को हेतुः कोर्थः किं प्रयोजनमित्यादि ज्ञानेन निमित्तेन [illegible] त्यादि ग्रामस्य
दक्षिणतः पुरः पुरस्तात् उपरि उपरिष्टात् दक्षिणेन उत्तरेण [illegible] निर्दिश्यते वि
वक्ष्यते ऽस्माद्दूरादेकदेशात्तेति द्वीरणामित्यपादानेयुक्ते त्रभीति [illegible] इत्यर्थः तत्रैर
वीपरविते भाते एवं हिति द्वीरणोपिष्ठाद्युक्तं इदानीं समुदाये [illegible] शाकल्यादि दूरा
दस्याभ्यन्वयः स्यात्तत्रैव नि द्वीरणादपि योगे इत्यन्वयः स्यात्तत [illegible] द्वीरणा द्भुतोः षष्ठी
सप्तम्यन्तद्विनि द्वीरणा अप्यात्पथ्याविनादियोगविधीयमानाविना [illegible] स्यान भवेति। स्वा
म्यादियोगे सप्तमी षष्ठी स्वामीश्वरोऽधिपति दायादः साक्षी प्रतिभूः प्रसूतः आयुक्तः कुशलो
वा। हरिजनेति द्वीरणादिपदात्य पयुक्ता न्द्युद्विजः श्रेष्ठः गोषु कृष्णावत्सला गच्छन्तु

ग्रहकावित्यः निर्द्धारणे हेतुरिति पावत पत्तमाधवेनोक्तं विद्धा तात् इत्यर्थः परेणेति दृष्टे विनादितोमा
त्रे चान्यंतानां द्वंद्वे ततश्चादिशब्देन वहुव्रीहौ विनादिभिः युक्ते संबध्यमानो ध्यादिश्च द्वेन संबध्यते
१०१ ।।तस्माद्व निर्द्धारणे षष्ठीति तत्र द्वंद्वासंभवात्सौ व्यकत्र [illegible] भावात् श्रुतो वहुव्रीहिनिपात्यते
इति यत्तव्ये स्यात् किंच निर्द्धारणे षष्ठी विधीयमाना [illegible] स्यात् [illegible] निर्द्धारणा
श्रयोग निर्द्धारणहेतुर्निर्द्धार्यमाणश्च तत्राविशेषानुपादानात् [illegible] ज्ञापते ऽस्मि
न्नेव तु निर्द्धारणहेतोर्नेत योगे विधानात्तस्माद विधाना [illegible] त्वे
नाभिधानादतः परिशेषान्निर्द्धारणाश्रयात्य [illegible] निर्द्धारणा
श्रयाद्विहिता न निर्द्धारणार्थ मन्यतो द्विजः श्रेष्ठः गवां [illegible] भगवदाराध
कः श्रेष्ठः छात्राणां मैत्रः पटुः [illegible] सत्ये विनादीनां
हितीयादिभिर्येया कमलाभार्य वहीविधाने [illegible] सहत्ती विधा
स्यतेतपावाधामाभूदित्यतोपि षष्ठीविधानं गवां [illegible] श्वरः [illegible] दीपादः साहौप्र

तेऽन्यारादितरर्तेयोगे पंचमी ॥ इतेस्ता नान्त्यमुक्ते: अन्य: कृष्णात् आरात् [illegible] ततो [illegible] दिक्शब्दयोगे प्र
क सर्वे: परो वाय्यामात् दिक्श्छ: शब्द: दिक्शब्द तिन सं प्रति [illegible] कालश्चेति [illegible] भवति चैत्रात् पू
र्व: फाल्गुन: अवयववाचियोगेन सर्वकायस्य प्राक्प्रत्यक् [illegible] नात् दक्षिणा [illegible] दक्षिणा हिमवतात् प
श्चिक विनानानावारामात् अपहरे: परिहरे: संसार: आमुक्ते: संसार: [illegible] कालात् पूर्व प्रभुन्न: स्तो
कात्प्रतिति तिलेभ्य: प्रतियच्छति माषान् कर्तृजिते अत्यो [illegible] श्रुत [illegible] तौ किरा तेनवे
चित: ॥ ततो ॥ जाद्यातवृद्धं इश्माद्देयमानं नास्ति [illegible] विभाग [illegible] नि वैरस्य
पातं पंचमी माथुरा: पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा: न [illegible] माथुर [illegible] पुत्रिका [illegible] चके नापि
प्रकारे स्वं मतो विभाग [illegible] नात्रति वैराग्य षष्ठी यद्यपि [illegible] अवधावव [illegible] वणी नन्सा
है: यानविभागं गृहीत्वा मनसैव विभाग [illegible] त्वान सविभागा [illegible] नि वैरस्य दिभियोग षष्ठी
नितरां धार्यते जातिगुणक्रियासंज्ञाभि: समुदायादेकदेश [illegible] नावधार्यते [illegible] नेन [illegible] नि वैराग्य यद्य
जातिगुणक्रियासंज्ञाभि: समुदायादेकदेश स्यपृथक्करणं तिव्रां तदस्ति साध्यत्वे नास्तीति

ऽर्थीविवोध्या क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्यानिनः तिवचनं तत्कार्योपदित्यनेन ज्ञापितं कार्यविधि
धातलप्त्यगितइतितदर्थीत प्रज्ञाप्य: स्वस्तिप्रभृते [illegible] भावविधार्थं [illegible]
हरिरत्ने प्रभृ समर्थप्राज्ञइत्यादि आयुष्यं चिरंजीवित मद्र भ [illegible] सर्वं [illegible]
जनैहितिपथ्यं क्तसायभद्र यात प्रभवादिनांनि क्षीर [illegible] ते योग [illegible] कार्यकारण
संवंधे घोत्ये कार्या [illegible] पापदात कुंड [illegible] धतावत्या लोम्न
वहनना पोत्स्वलं संयमायभूतं [illegible] धात योग [illegible] मानां [illegible] नलि [illegible] नायको
ल्प्यते संप घतेरजायत इत्यादि भक्तिर्जीनातल [illegible] तेनत्यर्थं भ [illegible] कारपरि
ला प्र संबंधी तामर्थी घनकूल एकाश्रितो यतीना [illegible] वात्यं व म्यविभ
तोर्स्तो नेकल्प्यते प्रकृतिविकृत्योर भेदेभक्ति [illegible] कल्पते ॥ उ [illegible] पिता [illegible] मातायक
पिलाविद्युत क्तिादियोगे च ब्राह्मणाय कि [illegible] वचनात्तया
गायपाति यद्दुपातीत्यर्थः आदिशब्दः प्रका [illegible] ति ढं चट

नमःस्वस्त्यादियोगे चतुर्थी एमापननमः नन्वमहे इपं [illegible] ति [illegible] संबोन [illegible] स्य चतुर्थी उक्ता
नमस्तेयेगत्वात् उच्यते किं जहत्स्वार्थावृत्तित्वेन [illegible] उत [illegible] वा कथं
नमःशब्दस्यानर्थकत्वात् अर्थवज्जुहणेनानर्थकस्य [illegible] स्य वार्थ
वत्त्वात् न द्वितीयः एकैकस्योभयार्थाभिधायकत्वेन ननमः [illegible] भी [illegible] र पदा
र्थाभिधायकत्वेन क्रियावाचकत्वात् कर्मणि द्वितीया [illegible] स्वार्थे [illegible] भिधाय
कत्वेन गौणत्वा [illegible] उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी [illegible] मि [illegible] त्यर्थ
न्यायप्राप्तिरमिदं वचनं तथाहि देवशब्दस्य करोतिनान्वयनामनःशब्दस्य [illegible] क [illegible] द्विती
यः नमःशब्दोहि करोतिनान्वेतितथाचनमस्कारक्रिया [illegible] नकरोतिइत्यर्थः [illegible] क्रिया
कारकसंबंधस्यांतरंगत्वान्न तत्र चतुर्थी प्रसंगएवनास्ति द्वितीया [illegible] नमःप्र [illegible] करोतिना
न्वेति देवशब्दस्तु नमःशब्देनतस्माद्देवसंबंधिनमस्कारं करोतितनचसंबंधस्य [illegible] प्रा
प्तं तदपवादोनमःस्वस्त्यादिनाचतुर्थी विधीयते इयं च नमस्कारोपि [illegible] नमस्कारोति नमस्कृत्य त
चतद्व्यवस्था एवं नमेयोक्ता त्वपं प्रभुवे नमस्कृत्य कपिल [illegible] त्वा [illegible] क्रिया [illegible] यदेतिव

नेत्रेण शिरसा खल्वाटः । हस्तेन कुणिः । कर्णेन बधिरः । पाद विशिष्टत्वे ज्ञात्वे विशिष्ट इत्यादिनर्थः । अंगविकार [illegible]

खिं पादः । खंजोऽस्य प्रकारविशेषं प्राप्तस्य लक्षणात् तृतीया जटाभिस्तापसः । शिष्ये रोगपाद्याय यः कमंडलु [illegible]

पुस्तकेन पंडितः । दंडेन यतिः । जटादिनाज्ञाप्यं तापसत्वादि विशिष्टः । लक्षणं रोगेति । भूतं जटास्पिंगाः । जटाले [illegible]

मिह विवक्षितं न ज्ञापकत्वे हेतुत्वाविवक्षात् तृतीया दंडेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । दध्ना [illegible] त्वाः । [illegible]

कत्तेकत्वेनानित्यः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति दंडादिप्रयोजनं [illegible] । [illegible] विषयो ह

द्विः । क्रियागुणद्रव्याणां साधारणं निर्व्यापारं च कारणं हेतुः । क्रियामात्रे [illegible]

साधनयोग्यः । पदार्थो हेतुरिति माधवः । तद्गुणे द्रव्यादि विषये हेतुः [illegible] व्यापारो ति

पित्ते हेतुरिष्यते इति अनुक्तसमुच्चयार्थः । चकारसेवं धन [illegible] साधनं ना

तीत्यर्थः । इह साधनक्रियोपपत्तिभ्रमः । करणत्वेन च [illegible] व्य

वहारे दाणप्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया दास्यासंयच्छते कामुकः [illegible] दास्ये दहति च त

र्थ्यर्थे किं दास्या संयच्छति प्रकृत्या चारुर्गोत्रेण गार्ग्यः । प्रायेण [illegible] नत्स्वाः स

गत्वान्त्यमार्थे पूर्वमासे वेधस्योभयापेदत्वेन वर्त्तिरं गत्वमित्यसहत्य, क्ते पूर्वान्ते इत्य त्र [illegible] लपूर्व [illegible] चिंये न कृष्णि ।

ष्येरुा सहागन्तो गृह इत्यत्र पशिष्ट स्यापि सहार्थ सामर्थ्यात् तृतीयमाने कर्त्तृत्वमस्त्वेव [illegible] लं विना गच्छने

नाहित्या संभवादिति कर्त्तसाधन यो इत्येव तृतीयासे स्यादिति किमत्र सह गृह रोनेनवा [illegible] के पूर्वमासादिति

वाच्यं मुख्यस्य गुरोरेव कर्त्तृः क्तादिना अभिधानात् गौणस्य त्वनभिधानात् उच्यते इह शिष्ये [illegible] गमने गुरोरित्य

त्रैके कर्त्तृकार्ययोरित्ति पष्ठ्याख्यपष्ठी स्यात् तथापि तैः सहमा [illegible] तिनो [illegible] कर्मत्व पूर्व [illegible] तीया स्यात्

तथापि षष्ट्या सहस्य लोपो मासे पूर्वेति दृष्टम् सङ्केध प्रतिपादनात् क्रिया गेह [illegible] स्य भावा [illegible] गं प्योपि ना

ति.१५ सौन्तृतीया न स्यात् किं च लक्षणेन सहरामेण हतो रावणो रामेरावण [illegible] भवति गौण [illegible] न्यायेना

गौणे कर्त्तरि लक्षणे न स्यात् इति सह गृह योनेन गुरु स्यात् सहागतः शिष्य इत्यत्र कथं गुरोः प्राधान्यादि तिवेत्कैवं

न ह्यत्र लौकिकं प्राधान्यं गत हातेतिं किं त्वत्र पाठ्यं तस्य शब्द प्रतिपादितं क्रियत्वे पूर्वलस्यां क्रियत्वम [illegible] यं त

शिष्य गुरो वीय व्यास्तित त्र न तृतीयेति [illegible] दिक्र गवे [illegible] के साई समे प्रमाद [illegible] विना नाना [illegible] गेपि सहार्थे वित्तीयाम

सहितसहार्थ पृयोगे तृतीया सिना ज्ञसे त्याद्दि निर्देशात् येन विकृतेनांगेनांगिनो विकारो लक्ष्यते तस्मा तृतीया पादे

कालाध्वभ्यां द्विते, यामासमधीते निरंतरमाससंबंधि एकाम्प्रयोऽध्ययनानुकूलो वर्तमानो व्यापारः।
मासं कल्याणी अव्यवच्छिन्नमाससंबंधि शोभा न गुणवती मासं गुडधानाः अव्यवच्छिन्नमाससंबंध्या
इत्यर्थः क्रोशमधीते क्रोशं कुटिला नदी क्रोशं गिरिः नैरंतर्ये किं मासस्य द्विरधीते क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः काल
भावाध्वदेशानां अंतर्भूतक्रियांतरैः सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते अंतर्भूतप्रधानाक्रियायेदेया
क्रियांतरं येषामिति तेन तथा तैर्योगे संबंधे सति मासमास्ते इत्यादौ मासादीनां व्याख्यातं इत्यर्थः उपसर्गोपपदमु
पपदं तस्मिन्निमित्तं विभक्तिरुपपदविभक्तिः षष्ठ्यास्तदपवादस्य वापवादः कारकविभक्तिस्तु [illegible] निमित्ता
न पदं तन्निमित्ते निमित्तस्याने पपदविभक्तिरित्येवकारो प्यादि प्राद्यं यत्तत्त्वेकं संबध्यते सर्वा [illegible] यार्थः
तेनेदं वचनं जातं संगच्छते सहादियोगे तृतीया तथा [illegible] गतो [illegible] संबंधे [illegible] प्रारभ
यनिषेधे न उभाभ्यां तृतीयास्यादिति चेन्नैवं उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवंति निमित्तान्तरं यतः षष्ठी
चाप्रधानानिहिता पश्चात्परत्वात्प्रथमया बाधात् तथा पिष्टे साधुर्न ते उक्तनीया षष्ठिर्नाम्यद्विः कर्तृत्यत्र
प्रथमासहसिद्धे यागत इहोभयेप्रसंगे परत्वादन्यो ते प्रथमा कर्त्रे ने न कर्मे गमकोषि अन्तर इत्येतानुपयननित्यत्रां तरं

मनीतकालमेकाग्र्यंवर्धस्वमित्यर्थः नहीमन्ववसितासेनानप्यासहसँवद्धेत्यर्थः अनन्तहरिंस्मराः उपहरिं

स्मराः हरेर्हीनाइत्यर्थः लक्ष्मीश्वरदेपतिपरिअनन्तविघातनेविधृतरदोपलक्षितानांकविपदभिन्ना

श्रयकोपिविघातनानुकूलोवर्त्तमानोव्यापारः इत्यंमहतोव्यानेअर्थेकारोऽनेनवाप्रकारेणइत्थंप्रका

रविशेषंमन्तः प्राप्तस्तस्याख्यानप्रतिपादनंतस्मिन्नमत्कोविष्णुप्रतिपादनेविष्णोर्नामभिर्वेष्टतः भागे

लक्ष्मीहरिप्रतीत्यादिहरेर्भोगइत्यर्थः वीप्सायांदेवेदेवंप्रतीत्यादिनमस्कारः हरेर्नामवर्तितेहरिं

लब्धवित्वेत्यर्थः मत्तोहरिमभिहरेर्भक्तत्वंप्राप्तः देवेदेवमभिनतिः क्रियाग्रहणाद्ब्रवीकेयोपदार्था ने५

नांयुगपद्व्याप्तुमिच्छावीप्साअग्रभागेकिंयदत्रममाभिधानंनहीयतेममाभिममभागइत्यर्थः

अप्रतिदेवानक्रमः देवानांपूज्यः देवानतिक्रान्तोवारामएकदामेनाग्रामेदहिरोनग्राम

मुत्तरेणकालाध्वनोनैरंतर्येकालपक्षेअध्वावच्छिकालाध्वानोनयोः निर्गतमंतरंयस्मात्

ततनिरंतरंनिरंतस्यभावः नैरंतर्यंतस्मिन्क्रियाग्रहणाद्व्यवेः कालाध्वनोर्निरंतरसंबंधेसति

त्रिपुरुकरगोमरा वभावग्रहस्यौचित्वात् तकालसग्रहणेन तु अत्रांतरत्वविवक्षायां नदभावेन वाधः। पृथिकरणा ग्रहणेनै
व गतार्थत्वात् नोक्तं। मासस्य द्विरधीते इत्यादावति प्रसंगात् कालिकस्याग्रहणं [illegible] यत्तु मासे इत्य [illegible] मासस्या
ध्यिकरण त्वविवक्षायां वने अत्रामात् इतिवत् सिद्धत्वात्॥ विनासह नमस्कारेण तेनेर्धीन स्वाम्यादिभि [illegible] बाइत्यत्र
वर्तते विना [illegible] सह [illegible] नमस्कारतेनानि ध्रीरसा स्वामीवर्तते अत्र यो येयाकांते दुं द्वेगामौ वहु [illegible] दुं द्वां ने छ
यमानत्वा दादिपाव्। पृथक्के संवंध्यते द्वितीयादीनो त्यात्र यथा [illegible] न्यय: त्रिनादियोगे द्वितीया विनापापेस
वें फलति पापसंवंधाभावे सर्वं कर्म फलप्रदं भवतीत्यर्थः। द्वितीयाया उपपदे [illegible] वक्ष्यमाणः। विना
उभयतः सर्वतः धिक् उपर्युपरि अध्यधि अधोधः। अभितः परितः समया निकषा हा प्रति [illegible] नवे रा अ
न्तर्हेतौ सहार्थे हीने च उपो हीने लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः। अभिरभागे [illegible] प्रति कर्मप्रवच
योः एषक नानेत्यादि विनादिः। उभयतः कृष्णं गोपाः। सर्वतः कृष्णं गोपाः। धिक् [illegible] सनानां कृष्ण
पाः। उपर्युपरि लोकं हरिः। लोकस्योपरिष्टात् समीपदेश इत्यर्थः। अध्यधि [illegible] लोके दुः। वे ५४
अधोधो लोकं हरिः। लोकस्याधस्तात् समीपदेशे [illegible] इत्यर्थः। अभितः कृष्णं उभयतः इत्यर्थः। परितः कृ
ष्णं सर्वत इत्यर्थः। ग्रामं समया निकषा ग्रामस्य समीपे मध्ये वेत्यर्थः। हा कृष्णाभक्तं [illegible] इत्यर्थः। बुभु
क्षितं न प्रतिभाति किंचित् अंतरा त्वां मां हरिः। अंतरेण हरिं [illegible] जपमन्तरेण प्रायश्चित्त [illegible] तज्जपो फलदो न

त्मनेपदं कृत्स्ने एकाश्रयो वर्तमानो व्यापारः मातुः स्मरति मध्येति वा सर्पिषो दयते जगतामीष्टे इत्यत्र कर्मत्वा
विवक्षायां सेवे धत्वविवक्षायां षष्ठी कर्मत्वविवक्षायां तु मातरं स्मरति सर्पिर्दयते [illegible] मातृभिन्ना
श्रयकस्यानाद्यन्तं कृत्स्ने सर्पिर्भिन्नाश्रयत्वक्त्यागात् कृत्स्नं जगदीशित [illegible] श्रयकस्य [illegible] कृत्स्न एकाश्र
यो वर्तमानो व्यापारः एवं च मात्रादि संबंधो सामान्यस्तु [illegible] इत्यादि कृद्योगे तु मातुः स्मरणं सर्पिषो द
ने जगतामीशाने कार्यत्वविवक्षायामपि कर्तृकर्मणोः [illegible] इत्यनेन मातुः [illegible] सर्पिर्दयने
दीशानमिति भवति पाणिनीयास्तु सूत्रेऽनति कर्मस्वत्यादौ [illegible] सेनोदात्तत्वे [illegible] कर्मण्येव तु
रपदप्रकृतिस्वरत्वं यत्तु कात्यायनीयास्त्रिसूत्रीस्तुत्यर्थः कर्मणि कर्तरि पुत्रिय [illegible] यत्[illegible] ति सा
यणी कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयायाः एवं दर्शनात् संबंधत्वविवक्षायां तु [illegible] नेन [illegible] स्याच्चेत्त्यपा
सर्पिषो जानीते दयते ईष्टे नाथते वेत्यादि षष्ठी विहितात् [illegible] संबंधे रतिरित्युक्ते संबंधसा
मान्यस्यैव षष्ठ्यर्थत्वाभ्युपगमात् स्वस्वाम्यादि विशेषस्य प्रकृत्यर्थादि [illegible]
नालाभात् यथा घटेन जलमाहरेत्यत्र घटत्वेन घटोपस्थितेः नात्र त्वादिनाविशेषादिनाक्षेपस्थिति
रर्थप्रकरणादिवशादन्यथा एवस्य प्राप्तस्य इत्यत्रातिव्याहितसंबंधसामान्यस्य वाच्यत्वादिविशेषेनापर्येव तर
ष्ठीविधानानाल्पस्याश्रयसंगात् पदविकालभावयोरिति कालाधिकरणे भावग्रहणमयुक्तं कारक [illegible] विभ

५० दिमिय:स्वग्रहोच्चसंस्थोमेषेययाकुजरवि [illegible] हे

नापिमेषस्थयोरर्कभौमयो:कर्कस्थेनचं [illegible] नव ३१

स्थयोरर्कभौमयोर्मंदगयो:शीघ्रगत्व [illegible] ०

योर्नध्येऽग्रस्थत्वंपृष्ठस्थत्वंचराशिचक्रे [illegible] गे

यदिवक्र:सौरिर्वाशीघ्रमंदयोरग्रपृष्ठस्थ [illegible] गे मे ५

घ्वपिनुयशिलविचारोग्रहाणांमेकराशि [illegible] स्य

श्नमिहितंच।अत्रदीप्तांशैर्द्वादशांशै वैमुन्थशिल [illegible] कति

लकेपि।स्वदीप्तभागे:रविभागकैर्वायोगार्यिचार्य [illegible] यशिल

लक्षणंयोगसुधानिधौविकलिकाकलिकाप [illegible] :ान

यशिलंसकलंसकलेष्टदंफलतियघवनाभा [illegible] न ५०

केवामनेना।राश्यंतग:शीघ्रगतिस्थिरस्यभोग [illegible] प्रवदंति

इत्यनेनपद्येनसमरसिंहेन ७

शीघ्रस्य ग्रेऽपितो पवाए ष्टेपभ्रंपे अत्रतर्पे सप्तम इष्टपात पैकए शिस्य

नी

अत्र कोचिच्छीघ्रमंदग्रहयोरेकराशौ [illegible] वमादि मित्र

राशौ समरसिंहेन मध्यमाधमकंबूल [illegible] च्या भ्रूर

स्त्रियां कविनामकरस्थेन गुरुणा स [illegible] नकराशौ

मृत्थशिलयोगो भिहितो न मित्रराशौ [illegible] गयोर्ग्र स४

ह्योरित्थशालः कार्यनाशकः प्रोक्तः [illegible] शित

कारी यथा रिपुर्द्विषत्ता ॥ तद्वत्तत्कंबूलं [illegible] मुथ

वयाणं शिलकारि रोग्रहयोरेकनीचं न संभवति [illegible] शितय

लग्नेश गा इत्तिव्याप्तिर्गतैव उक्तं च तेजसिंहेन ॥ उक्तो [illegible] कंबू

कार्येश लकं च पृथगर्दगयोर्द्वयोः स्यादिति ॥ अन्यपुनरा [illegible]

चन्द्राणं यद्दामंदग्रहो भवति ॥ तदेत्थशालयोगो नेनरथा ॥ [illegible] यं

तदुत एंन तं यनः समरसिंहेन उक्तमेतन्मकंबूलोदाहरणं रविभौमो [illegible]

भवति ५

कर्मत्वाय देकत्वं तत्रद्वितीयैकवचनमम् इति हि वाक्यार्थः क्तेनः कार इत्यादौ चतेन कर्मणा
त्रौ तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततयाऽमूद्वीरः परत्वात्तथ्य मेत्यपि न कर्तव्यः कार इत्यादौ त
तोपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसंगात् । कारकमात्रे विभक्त्यर्थ इति पक्षेतु तत्वं प्रत्या
ख्यातमिति अत्रोच्यते क्तेऽस्मिन्तत्वेऽभिहिते द्वितीया [illegible] वमानात्केन स्या [illegible] तु क
र्मादेर्निपतोपास्थिति कत्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद [illegible] वा प्रथमा तदंतात् [illegible] ऽप्रसे
गे नैकप्रोल्यप्राइत्यादि तत्र प्रयोगाणामसंगतत्वप्रसंगात् अप्रथमाभ्यः कर्तृकर्मादि प्रत्ये
रनभिधानात्कारकाधिकारेऽपाठाच्च कारकविभक्तिर्न [illegible] त् अप्रवृत्तः कारका
भिधानात्तदस्तीति चेत्तर्हि नटस्य श्रवणं नाटः [illegible] तिप्रसंगः स्यात [illegible]
ति कारकोपपदानामिति नित्यः समासः गति कारकोपपदादिति कृत्स्वरश्च स्यादिति दो

षं दृष्टाऽनभिहितेइतित्त्वमपनीयतेऽः समानाधिकरणे प्रथमेति च चमेवार्त्तिककृताऽऽ
एवं प्रातिपदिकार्थेति सूत्रमस्त्येव तिङितिर्क्तत्तद्धितसमासानामनुपलब्धत्वात्तेन तिङादि
नासमानाधिकरणेन प्रातिपादितेर्थे प्रथमा पदवार्त्तिककृताकथननिदृष्टन्तं वचनात्तु
सर्वैरुक्तिस्त्यं प्रातिपदिकार्थेति सूत्रस्यनिः कथं चेत्प्रथमे एवेत्यत तस्यामितिङाधुक्तेइति
१॰ वा उक्तस्यवक्ष्यमाणस्यचपक्षोबोधं न स्वतंत्रो विधिः कर्त्तव्योघ ऽइत्यत्रपरत्वात्षष्ठी
५५ प्रसंगात् यद्यासर्वस्यास्य प्रकरणस्यांते ऽन्यो कृप्रथमं ... नेणोय निर्कं चेविधिप
परत्वात्कर्तिबो धष्ठ्इत्यत्रप्र पमेवस्मात् ७॥=॥ त्वेपि न दोषः ऽन्यो क्तेकर्मणीत्यादिशब्देन विधानोत्प्रथमेकारकेविभक्तिर्भवतीमं
चवार्त्तिककृदाशयं विवरीतं प्रकरणांते श्रीसरस्वत्याऽन्योक्तं प्रथमेतिसूत्रं कृतमिति
दिक्॥ नाटकेशपुरस्थायीविनायकसुतेनाकारेत्तरघुनाथपिधयोव्याख्याकारको छुर्यमानते
श्रीरस्तु॥ श्रीदुर्गायैनमः॥ ॐ॥ इतिलघुभाष्येकारकपादः समाप्तिमगात्॥ ॐ श्रीरस्तु

प्रकटीकर्त्तुं

वंचोनतत्क्रिययाविभक्तिस्तद्विशेष्यस्यैवविशेषणेकार्यात्स्याविशेषणत्वालाभात् तदुक्तंगुण
नामाश्रमतोलिंगवचनानिभवेत्तिलिंगसंख्याविभक्तीश्चविशेष्यस्याविशेषणेइतिचकार्यादिति
शेषः उक्तार्थस्याख्यातस्यतिवचनानितिङंवरं लिंगसंख्याविभक्तीश्चातद्धितसमासकाः इति
श्चनभिहितेइतिपाणिनीयंसूत्रंतच्छव्याख्यातोभिरिस्यप्रवक्तं तेनठवहुपटुरित्यादेव
त्वा ५ हुचोक्तार्थैघपाकल्यवाद्योनएवंक्रियतेकटइत्यादावनिते दिनितत्वाद्द्वितीयान
१ भविष्यतिकिंचकटंकरोतीत्यादौसावकाशाद्द्वितीयाकृतःकटइत्यादिषुप्रथमयावाधिष्य
५० तेनिरवकाशत्वात् नचवक्तः शूद्रइत्यादिरवकाश इतिप्रतीयमानानातिक्रियाप्रति
कर्त्तृत्वेनतृतीयाप्रसंगात् प्रथमनीलमिदंनतरकामित्यादौविशेषणांतरमिदंनितात्पर्यके
स्वस्तिक्रियायाश्चनावश्यकत्वात्प्रथमायाश्चवकाशःसूचितःकीवप्रतियेध्यात्स्वप्रमात्तुएवं
चानभिहिताधिकारोवक्ष्येतिचेन्नैवं संख्याविभक्त्यर्थइतिपदेनसत्वारंभात् ॥तथाचान
भिहितेस्तुएवंचानभिहितेकर्मत्तीयदकार्यंततद्द्वितीयेकपचनमितित्यर्थः सत्वारंभेच

चोपयोगसत्वात्कलभित्वात्तस्य एव प्रयोग एवमुद्दे[illegible]ध्ये संबंधस्य तत्व[illegible]रितमत्त विशि
ष्टत्वान जनकत्वेवा यथा घ्राक्तिमदेवकारके प्रधानक्रियान[illegible]नेवेति नतु प्रधान निरुपि
ता तदुक्तं प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् शक्ति[illegible]स्यात्तत्र प्रधानमनुरुध्यते प्रधा
नविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते यदा गुणे तदा तद्वद[illegible]प्रतीयते एवमासने[illegible]ति पचने
न पचत्यंबा वा पचति एवं पक्वमोदनं भुंक्ते तेन घटेन जल[illegible]तीत्यादि वे व्याख्यातं तत्राख्याति
पायाः प्राधान्यात्तदुपयोगिन्ये व विभक्तिः ओदनेन[illegible]इत्यत्रोदनस्य[illegible]नव प्राधः
संबंधः भुजिमात्वार्थ एवं पक्वौदनो भुज्यते इत्यत्र ओदनस्य भुजि[illegible]: संबंधः पचिनात्वा
र्थस्तत्र व्यवस्थिते एव प्रथमा द्वितीये ऽ पकोदकं करोतिभो[illegible]नित्यत्र विशेष्याविभक्तेः
वकर्नेरान्तु रत्वात् द्विशेषणेभ्यः कर्मद्वितीयेति चेत् न[illegible]येन सर्वे[illegible]क्रियायां संबंधा
त् द्वितीयासंभवात्यक्षाक्तते षां विशेष्यभावो मननता[illegible]वति द्रव्यस्य चे[illegible]श्रुति
साकांक्षत्वाद् उपस्थितत्यरित्यागेनान उपस्थितकल्पने गौरवात् एवमत[illegible]कार्येत्यादि[illegible]
सामंत्री[illegible]तीत्यादावपि बोध्यं ॥ यथाविशेष्यस्यैव क्रिया[illegible]योविशेष्य[illegible]नात्तद्विशेष्येवसं

एतान्येव विशेषितानि कर्पं भवंति ग्रन्थान्येवानुक्ता
निक्षा ।।नस्यरक्तत्रो[illegible]।।=।।२।।